

ÚJVIDÉK VÁROSFEJLŐDÉSÉNEK KÖZÉP-EURÓPAI MULTIKULTURÁLIS TÖRTÉNELMI MEGHATÁROZÓI

Ó Z E R Á G N E S

Újvidék városfejlődésére és annak történetére a kivételesen kedvező földrajzi helyzetén kívül nagymértékben azok a történelmi események is kihatottak, amelyek a majdnem két évszázados török uralom alóli felszabadulást követően a középkori Magyar Királyság déli határterületeinek tájain lejátszódtak. Ezért Újvidék város története sem nyúlik messze évszázadokba, nem vész el a történelem homályában. A mai, modern város a középkori Ó-Péterváradja és Vásáros-Váradnak is nevezett elpusztult települések helyén, a folyó túlsó partján lévő romos péterváradai várnak az osztrák–török háborúk idején való javításakor majd felújításakor keletkezett (1692–1780), a dunai átkelőhely bal parti révénél. A vár újjraépítése és a török végleges kiűzését elősegítő osztrák hadműveletek, a Dunán lévő hajóhíd hídfőjének, Bruckschantzának építése az a történelmi pillanat, amellyel nemcsak a Pétervárad-sáncnak nevezett település, hanem a körülötte létrejövő, tevékenységükben az osztrák katonasághoz fűződő kisebb civil települések a Ratzendstadt és Croatendorf sorsát is szinte a kezdettől a városias fejlődés irányába határozta meg.

Az ekkor létrejövő „városmag” földrajzi fekvésénél fogva Duna menti jellegét, lakóinak vallási és nemzeti hovatartozása pedig nemcsak a multikonfesszionális és multikulturális mivoltát, hanem sajátos és különleges „közép-európaiságát” is biztosította.

Az így kialakult Pétervárad-sáncnak nevezett település lakói, mesterségük szerint legnagyobb számban kereskedők és kézművesek, rendkívüli ügyességgel használták ki azokat a lehetőségeket, amelyeket az északról délre és keletről nyugatra vezető utak kereszteződése a dunai átkelőhely és a mind gyakrabban és hosszabb időre megvalósult békés időszakok biztosítottak nekik. Nemcsak személyes javaikat gyarapították, hanem a település gyors fejlődését is, így a

Pétervárad-sánc már 1699-ben külön településsé vált, 1741-ben pedig mezővárosi rangot kapott. A Pétervárad-sánc demográfiailag is állandóan változott. Legnagyobb számban az osztrák katonai szolgálatban lévő szerbek lakták, akik 1690-től több ízben tömegesen települtek a városba (1717-ben, 1738/39-ben), így jelentős volt a németek számaránya is különösen 1739 után, majd nőni kezdett a vissza- és újraköltöző magyarok száma, de sokácok, zsidók, görögök és örmények is szívesen települtek az élénk és forgalmas városba, miközben domináns nemzeti tömböt a szerbek alkottak. Az utóbbiaknak nemcsak a Pétervárad-sáncban, hanem a Birodalom összes városában császári rendelet biztosította a szabad letelepedést, a magyar vármegyékben pedig adófizetési mentességet és függetlenséget élveztek katonai szolgálatuk ellenében. A Karlócai békétől, 1699-től a Pétervárad-sánc a dunai határőrvidékhez tartozott, ekkor már szervezett városi tanáccsal és városkapitánnyal, majd a felújított, de soha életre nem kelt Bodrog vármegye központja lett, melyben 1718-ban és 1719-ben megyei gyűléseket is tartottak. Így a Duna mocsaras és holt ágaiból kiemelkedő gátakra épített város a XVIII. században Magyarország egyik leggyorsabban fejlődő települése lett.

Jómódú kereskedői és kézművesei már 1746-tól komolyan tevékenykedtek a szabad királyi városi rang elnyerése érdekében. Ezt Érdujhelyi Menyhért, Újvidék első történésze a Pétervárad-sánc polgárai „vallási és nemzetiségi különbözőségének ellenére” a közügyekben való összetartásának, a társadalmi béke „példás jóakarattal való ápolásának” tulajdonította. Az ilyen közhatalhoz nagymértékben hozzájárult az a szerződés, amelyet 1747. szeptember 24-én kötöttek meg a város nem szerb és szerb lakói „tekintettel arra, hogy a város lakosságának többségét szerbek képezik, kik hathatósan közreműködtek a város felszabadításának kieszközlésében, akarják és követelik, hogy a szerb polgárok is minden jogban, szabadságban és mentességben éppúgy részesüljenek, mint a katolikusok”. E jogok, melyek legtöbbször a vallási különbözőség tiszteletben tartására vonatkozott, míg a városi hatalom gyakorlásában a „teljes paritás” biztosítására kötelezték magukat Újvidék katolikus polgárai.

A Pétervárad-sánc, a későbbi Újvidék polgárai tehát a XVIII. századtól kezdve tudatosan rendezték egymás közti viszonyaikat, amivel a békés polgári élet előfeltételét is megteremtették. Ilyen szellemről tanúskodik annak a szerződésnek a szövege is, amelyet a Pétervárad-sánc lakói Zaigar (Zeiger) György nemessel kötöttek 12 000 forint hitel felvételéről, melyre a szabad királyi városi rang 80 000 rajnai forintban meghatározott árának kifizetéséhez volt szükség. A hitelre vonatkozó szerződést a város nevében a város jegyzője, bírójája, tizenkét tanácsosa, a városi céhek képviselői és néhány jeles városi polgár hitelesítette aláírásával és pecsétjével. Ennek a szerződésnek van egy

záradéka is, amelyben David Rackovics, a városi tanács tagja és a város bírása szintén aláírásukkal és pecsétjükkel bizonyították, „hogy én alab meg nevezett a fölülírt obligationak Contextussat Szóruł Szóra minden nemű Czikelyeivel együt az egész Péterváry Sánčban lakó Communitasnak és Kösségnek nemcsak magyarul és Németül de ráczul is Kinek Kinek értelmire Világosan megmagyaráztam és Elibe teriesztetem”. Talán természetesnek tűnik ezek után, hogy az 1748. február 1-jén 80 000 rajnai forintért megszerzett szabad királyi városi rangot biztosító császári és királyi diplomában a státusbeli és gazdasági rendelkezések mellett még ha nem is olyan módon, ahogyan azt a már említett okmányok rendezték, a toleráns városi életet biztosító rendelkezések szintén bekerültek. Ezek szerint a szabad királyi városokat megillető jogok alapján „szabadon válasszon magának városi hatóságot, városbírást és tizenkét tanácsost, azonkívül egyéb városi tisztviselőket és szolgákat, valláskülönbség nélkül, mindazáltal csak katolikusokat s görög egyesülteket és nem egyesülteket”, majd a Diploma 8. és 13. pontjában arról is, hogy nemcsak a vallási egyenjogúságról, hanem a „görögkeleti szertartású szerbeknek a régi császári-királyi kiváltságaik megmaradhasanak és ne háborítassanak”.

Még akkor is, ha ezek a kései elibertációk, a feudális jogrendszer maradványai, a húsz pontba foglalt rendelkezései a Pétervárad-sánc urbánus fejlődésére döntő hatással voltak. Különösen azok, amelyek a város jövedelméről és polgárainak előjogairól rendelkeztek, mert ezek közvetlen hatással voltak a településre és lakóinak anyagi helyzetére.

Ekkor a város új nevet is kapott: Mária Terézia császárnő és királynő döntése alapján ezentúl latinul Neoplantának, magyarul Újvidéknek, németül Neusatznak hívták. A név szerb változatát a szabadságjogokról rendelkező okmány nem tartalmazza, de az az ugyanazon év március 15-én végrehajtott több nyelven megírt beiktatási okmányok szerb nyelven, cirill betűs változatában már Novi Sadként szerepel, így a város életét szabályozó ekkor meghozott Statumban is. Ezért a név szerb változata ettől a pillanattól kezdve hivatalosnak tekinthető.

Ennek a diszkontinuitás teremtette új városnak nemzeti és vallási tarkaságából eredendően, ha nem is állandóan, de történetének legnagyobb felében lakosai érdekeinek állandó egyeztetése és tiszteletben tartása mellett sikerült igazi várossá válnia. Olyan várossá, amelyben számbeli fölényben lévén a szerbek, azok magyarországi legnagyobb központjává válhatott. Egy másik ország területén, gazdasági erejüknél fogva a modern szerb polgári kultúra és művelődés megalapozói lettek, és a még török uralom alatt lévő nemzeti corpusuk felé is képesek voltak az európai, közép-európai polgári kultúra,

oktatás és művelődés áramlatainak a továbbbítésére. S ebben a közvetítésben Újvidéknek és az újvidéki gazdag szerb polgárságnak nem kis szerep jutott.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején a különböző nemzeti érdekek összeegyeztethetlensége miatt Újvidék történelmének legnagyobb rombolását élte át, mert a péterváradai erődöt elfoglalni szándékozó Jelačić bán a városból ágyúztatta a dunai hajóhidat és az erődöt, ahonnan a forradalom mellett felsorakozott legénység 1849. június 12-én ágyútűz alá vette a várost. A rombolás olyan volt, hogy azt Kozma Lajos pirosi plébános, aki családjával a városban tartózkodott, „Újvidék végnapjaként” emlegeti. A 2812 házból épségben csak 808 maradt, a lakosság közül, aki tehetett, elmenekült, és az egykoron 20 300 lelket számláló városban még 1857-ben is csak 15 822 lakost írtak össze. A pusztítást a város lakossága egy 1 500 000 ezüst forintnyi kincstári kölcsön megszerzésével 1852-től folyamatos javításokkal és újraépítésekkel hártotta el. A nemzeti kedélyek is lassan lecsillapodtak, és az 1852-es városi tisztújításon már ismét megjelentek a magyar és német képviselők is.

A mai városkép a XIX. század második felében alakult ki, amikor az osztrák–magyar kiegyezést követő fokozatos gazdasági fellendülés a déli határon lévő városban is érezte hatását. A Duna volt a szárazföldi közlekedés mellett az egyedüli kapcsolat a fővárosokkal (Pest-Budával és Béccsel), amelyen 1831-ben indult meg a gőzhajóforgalom, majd 1883-ban a Budapest–Zimony vasútvonalon felépült a Dunát átívelő vasúti híd Újvidéknél, a modern kor eljövételének az előhírnöke ezeken a tájakon. Nemcsak a fogadóiban megszálló átutazóktól és megkésve az Újvidéken megjelenő német, szerb és magyar nyelvű újságokból és folyóiratokból lehetett tájékozódni a világban történt eseményekről, hanem frissen és naponta is. A gazdag újvidéki kereskedők boltjaiban az igényes újvidékiek megvásárolhattak majdnem mindent, amit a nagyvárosok üzletei kínáltak. Az Újvidéken korán beérő gyümölcs és főzelékféle is vonaton jutott el Budapest, Bécs és Németország piacaira. A gázvilágítást 1885-ben vezették be, 1893-ban az új városháza épületét avatták, 1910-ben villanytelepét nyitották meg, majd 1911-ben az első villamos robogott végig két vonalon Újvidék utcáin.

A város lakosai, valamilyen iratlan szabályhoz tartva magukat, egyenrangúan használták a szerb, a német és a magyar nyelvet, és a boltokba belépve is anyanyelvükön köszöntötték és szolgálták ki őket. A ma „boldog békeidők-ként” ismert Osztrák–Magyar Monarchiára jellemző modell az, amelyhez az újvidékiek gazdasági, társadalmi és kulturális élete igazodott, és ha nem lettek volna különböző vallási ünnepek és szokások, a másságok sem lettek volna észrevehetőek. A keletről hozott életmód és szokások az első világháborút

megelőző időkre eltűntek vagy közép-európaiassá váltak, és ezek a változások az életmódtól kezdve a lakáskultúráig észlelhetők voltak.

Az első világháború befejeztével Újvidék ugyanúgy mint Bácska, Bánát és Baranya nagyobbik része, az újonnan megalakult délszláv állam határai közé került. Az 1921-ben végrehajtott népszámláláskor a városnak 39 122 lakosa volt, nemzetiségi hovatartozásban körülbelül 1/3-os volt a szerb, a magyar és a német lakosság megoszlása. A két világháború között Újvidék 1925-ben elvesztette szabad királyi városi rangját, és körzeti központ lett. 1929-től a Jugoszláv Királyság új közigazgatási rendszerében a Dunai Bánság központjává avatták, ami nemcsak a délszláv lakosság számának megnövekedését jelentette, hanem jelentős építkezések színhelyévé is vált. A modern Újvidék városképe alakult akkor ki, amelyről Đorđe Tabaković és Dragiša Brašovan építészek tervezte modernista épületek, a tisztviselőtelepek, a gazdag újvidékiek villái vallanak.

Az új állam megalakulásával Újvidék elveszti a szerb nemzeti kultúrában betöltött szerepét, mert a szerb nemzet kulturális központja Belgrád lett. Az újonnan beállt helyzethez nehezen alkalmazkodtak mind a vajdasági szerbek, mind a kisebbségi sorsba jutott magyarok. A szerbek életét ebben az időszakban a céltalanság és apátia jellemezte, hiszen a két évszázados cél, a szerb nemzet egyesülése megvalósult, az egyház is elvesztette nemzeti összetartó szerepét, és ez az elégedetlenség egy specifikus „vajdasági patriotizmust” szült, amely az újonnan betelepülőktől való megkülönböztetésként a Monarchia-beli értékrendet, ízlésvilágot vallotta magáénak. A magyarok tevékenysége pedig a „politikai színtérről a gazdaság és kultúra berkeibe vonult vissza”.

A második világháborúban a várost nem érte nagyobb méretű rombolás, viszont az 1942-es „hideg napok”, a 3000 újvidéki zsidó deportálása, majd 1944-ben az ártatlan, több mint 1500 magyar, német és szerb lakos kivégzése mély sebeket hagyott a város lakóinak lelkében.

A háború befejeztével Újvidék Vajdaság Autonóm Tartomány gazdasági, politikai, kulturális és oktatási központja lett, amivel a vajdasági magyar értelmiség nagyarányú koncentrációja vált lehetővé, és így a jugoszláviai magyarság központjává vált. Számos magyar nyelvű sajtótermék, a Forum Kiadóház, az Újvidéki Egyetemen a Magyar Tanszék, majd a Hungarológiai Intézet, a Híd és az Új Symposion című folyóiratok a XX. század hatvanas és hetvenes éveiben az egyetemes magyar irodalomnak is továbbították a modern áramlatokat, és közlési lehetőséget adtak a „még meg nem értett”, de ma már a magyar irodalom és gondolkodás klasszikusainak számító egyéniségeknek.

Több mint két és fél évszázados történetében Újvidék két nemzet és kultúra számára tudta biztosítani azt a közvetítő szerepet, amely egy nemzet gazdasági,

társadalmi és szellemi előrehaladását jelentette. Ezzel eleget tett azoknak a követelményeknek és elvárásoknak, amelyekkel magán viselheti a közép-európai jelzöt. Erre a közvetítő szerepre pedig azok a történelmi körülmények készítettek fel, amelyek Újvidéket többnemzeti, többvallású és multikulturális közegként definiálták és determinálták. Lakóit az élet egykoron megtanította és megtanítja ma is a máság elfogadására, valamint az ebből következő szellemi nyitottságnak és fogékonyságnak a történelmi feltételeit biztosítani tudta és biztosítja ma is.

JEGYZET

2000 év a Duna mentén – A közös múltból a közös EU-jövőbe, Fejezetek a Duna mente történetéből címmel rendezték meg Pécssett május 16-a és 19-e között azt a nemzetközi tudományos konferenciát, amelyen tizenhét referens értekezett a Duna mente történelméről, földrajzi, gazdasági és regionális jellemzőiről. A konferencia szervezésének oroszánrészét a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága vállalta magára, míg társszervezőként a Pécsi Tudományegyetem, az Osztrák Köztársaság Tiszteletbeli Konzulátusa, Baranya megye önkormányzata, Pécs megyei jogú város, valamint osztrák részről Stájerország történelmi bizottsága és a grazi Landesmuseum Joanneum szerepelt.

A konferencián a beszámolókat magyar és német nyelven hangzottak el a patinás és történelmi jelentőségű Baranya Megyei Önkormányzat Közgyűlésének dísztermében, ahol a konferencia résztvevői, szimultán fordítás biztosítása mellett kísérhették a magyar és német nyelven elhangzó tizenhét referátumot. A konferencia Inge Morath osztrák fotográfusnak a Duna mentén készült fényképeiből válogatott kiállítását megnyitójával és a záradéknak szánt, a pécsi Európa Házban megszervezett pódiumi beszélgetéssel ért véget, ahol a Baranya megyében élő kisebbségi önkormányzatok képviselői, a Pécsi Tudományegyetem képviselője és a kereteiben működő Európai Tanulmányok Központjának igazgatója vett részt.

Az ünnepélyes megnyitót követően a konferencia tudományos munkáját négy ciklusban szervezték meg, amelyekben téma szerint csoportosítva hangzottak el az előadások.

Az első előadássorozat a Duna menti régió kialakulásának folyamatáról szólt, majd Visy Zsolt régész a Duna római kori jelentőségéről, Diether Kramer grazi muzeológus a Duna és a Dráva közötti népekről és kultúrákról, Font Márta pedig a 11. és a 13. században a Duna mentén megforduló kereskedők, keresztesek és zarándokok útjait ismertette, de szó esett a grazi páncélról, Wolf Huber késő középkori passai festőről és városépítőről, majd Othmar Pickl osztrák akadémikus értekezett Steiermark szerepéről Baranya visszafog-

lásában 1684 és 1688 között. Szász Zoltán történész, egyetemi tanár, az Osztrák–Magyar Monarchia továbbfejleszthetőségének kérdésével foglalkozott, majd egy nem szokványos módon prezentált előadásban a régió törésvonalait és az együttműködés lehetőségét taglalta Gál Zoltán a múltban és a jelen vonatkozásában. Itt hangzott el az az előadás is, amely Újvidék városfejlődésének közép-európai multikulturális meghatározóit ismertette. A Duna mentének gazdaságtörténeti kérdéseiről Huszár Zoltán történész és Ormos Mária akadémikus beszélt. Huszár Zoltán a tájainkon is ismert Duna Gőzhajózási Társaság helyéről és szerepéről értekezett, Ormos Mária pedig az 1920 és 1930 közötti mezőgazdasági válság hatását vizsgálta a Duna menti államokban. Érzékeny és ma is időszerű témát boncolgatott Tilkovszky Loránt egyetemi tanár, amikor a nemzetiségi identitás megőrizhetőségének lehetőségeit ismertette Magyarországon a XX. században. Szó esett a Duna Bizottság munkájáról is, amelyet a leköszönő elnök, Helmuth Strasser ismertetett, majd két geográfus: Hajdú Zoltán a Duna-völgy területfejlesztésének kihívásairól, Mirko Pak ljubljanoi egyetemi tanár pedig a szomszédos államokkal határos területek hatását vizsgálta Szlovéniára, befejezésként pedig Gerhard Schüsselbauer mérlegelte kritikusan előadásában az Európai Unió kibővítésének lehetőségét és a Duna-medence csatlakozási esélyeit.

Mint ahogyan a tudományos konferencia ismertetéséből is kitűnik, nem kis feladat hárult a szervezőkre, amikor ennek a nemzetközi tanácskozásnak a megszervezésébe kezdtek, hogy ne csak zökkenőmentes lefolyásának feltételeit biztosítsák, hanem a bejelentett előadások témáiból olyan üzenetet hordozó ciklusokat állítsanak össze, amely ha teljességében nem is, de a címként megjelölt kérdés sokoldalú megközelítésével tudományosan és színvonalasan a Duna mentén eltelt és leélt 2000 évről és azokról a lehetőségekről, de buktatókról is beszéljenek, amelyeket az Európai Unióhoz való csatlakozás kínál és rejteget. Erről tanúskodott az a pódiumbeszélgetés is, amelyben nemcsak a csatlakozás felkínálta előnyökről, hanem a még meg nem oldott, vagy az Európai Unió tagországai számára nem kellő komolysággal kezelt kérdéseket vetették fel a résztvevők. Ilyen volt elsősorban a kisebbségek jogainak a szabályozása, és a csatlakozásra váró nem eléggé fejlett középkelet-európai államok egyenrangú feltételek melletti bekapcsolódása árnyoldalainak ismertetése.

Tanulságos volt tehát részt venni ezen a nemzetközi konferencián, hiszen hosszú évek után számunkra is lehetővé vált annak felismerése, hogy az elzárkózás és elzártság éveit milyen hatással voltak ránk. Alkalmunk volt hát felmérni esetleges gondolkodásmódbeli lemaradásunkat és azt a tény is, hogy a tömörked nyomorúság mellett is, ami Jugoszlávia szétesésének pillanatával

kezdődött, amilyen a kisebbségi kérdés problémájának kezelése, még mindig jó alapul szolgálhat és példaértékű lehet az Európai Unióba való csatlakozásunk kérdésének felvetésekor, mint ahogyan érdemes volt meghallgatni azokat a felszólalókat is, akik a csatlakozás megszabott feltételeinek hiányosságaival foglalkoztak. Jó érzés volt tehát a tudós szellem aktív jelenlétének érzékelése, a jövővel való foglalkozás meggondolt és megfontolt tervezésének bizonyítása.

A múltból a jövőbe való haladásról és 2000 évről a Duna mentén vallott tehát ez a pécsi tudományos konferencia, eredményesen.

Ó. Á.